

ՄԵՐ ԶԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ *

«Հետաքննութեան պարզվեցավ որ Սերաստիո Ս. Նշան վանքի և Մայր եկեղեցիի թաքստոցներուն մեջ պահված հայկական ձեռագրերու պահեստը երևան հանված է զինվորականներու կողմէ, երբ այդ երկու սրբատեղիները վերածվեր են զինվորական ուղւմապահեստի:

Հայտնաբերված ձեռագրերը և գրքերը ծախված են թուրք նպարավաճառներուն որպէս փաթեթ գործածելու համար»:

Մի այլ ականատեսի պատմածից, տեղեկանում ենք այն մասին, որ Սերաստիայում հայերեն ձեռագրեր են գտնվել նաև առանձին ընտանիքների մոտ, որոնք իրենց ամեն ինչը թողած, իբրև իրենց պապերի սրբազան ժառանգութիւն մինչև Եփրատի ափերն էին իրենց հետ տարել «երկաթագիր գրքերը մեր»։ Իբրև ականատեսի սրտահույզ հուշ, մեջ ենք բերում ստորև, բնիկ Սերաստացի, այժմ Երևանաբնակ Սեպուհ Լուսարարյանի «Նաև՝ ոտնակոխ սրբութիւններ...» խորագրով անտիպ ակնարկից հետևյալ տողերը. «Ես պատանի էի, երբ 1915 թ. հունիսի 22-ին տեղի ունեցավ Սերաստիայի հայութեան տեղահանումը:

Մինչդեռ ամենքս մտահոգված էինք, աճապարանքով մեր հետ վերցնելու ինչ որ ճանապարհի ընթացքում խիստ անհրաժեշտ էինք համարում, տատիկս զլխակորույս ու մտամոլոր, մերթ անհետանում էր, մերթ մեղ մոտ էր գալիս, առանց որևէ բանի ձեռք տալու, հաճախ ծնկները ծեծելով: Վերջում ես նշմարեցի, որ նա մտավ այն մթնշաղ փոքր սենյակը, ուր պապս ժամանակին պահում էր իր հավաքած ձեռագիր մատյանները. և պտրպտում կաղմաղաբարձիւմ: Պապիկի բացակայութեան ես մերթ մտնում էի գաղտնաբերելու, այդ արգելված սենյակը, ուր փայտյա քանդակազարդ մի արկղում պահում էր գրքազիր մատյաններ, որոնց գունագեղ մանրանկարները դիտել իմ մեծագույն հաճույքն էր: Սենյակի խորհրդավորութիւնը շեշտում էին խունկի և հնաբույր մագաղաթի միախառնված հոտերը: Պապիս մահից հետո այդ սենյակը այլևս փակ էր, անմատչելի մի սրբութեան նման: Ահա այդտեղ էր մտնում տատիկս ու զողողոյ ձեռքերով տնտղում էր մատյանները, բայց ամենքը վերցնելու անկարելիութեանից հուսահատ, նորից գալիս էր մեր մոտ, անխոս ու տազնապահար...»

Տնից մեր հեռանալու պահին, տատիկս վերջինը դուրս եկավ, կրծքի վրա ինչ-որ մի վերջինը դուրս եկավ, կրծքի վրա ինչ, որ մի բան թաքցրած ու լացակումած մի աղոթք մրմնջելով: Մենք ժամանակ չունեցանք

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1965 թվականի № № 9—10-ից, 1966 թվականի № № 1—2-ից և 1967 թվականի № 6-ից:

նույնիսկ միմյանց հետ խոսք փոխանակելու, քանի որ զարթոնքների մտրակները շաղում էին դեռ ու դեռ և պետք է հասնեինք մեր թաղից քվիտը քարավանին:

...Մի առավոտ, երբ սովորականի պես սկսեցին շաշել զարթոնքների մտրակները և խուճապն սկսվեց տարադրվողների բազմության մեջ, մայրս ու քույրս արդեն հավաքել էին շալակվելիք ծրարները. սակայն տատիկըս պատկած մնում էր: Հազիվ մի նվաղ լավում էր նրա կապտած շրթներից: Մենք փութացինք նրա մոտ: Նա կրծքին դրել էր ծոցում պահած մատյանը, որը շնչալով հանձնեց մորս, որպես ընտանեկան մեր սրբություն: Մենք լացակամած հազիվ հասցրինք համբուրել նրա ոսկրացած ձեռքերը ու հեռացանք խուճապահար, ժամանակ չունենալով նույնիսկ փակելու մեր հոգևոր քաղցր, քանի որ նոր արձավիթներ է, որ մեզ էին սպասում, քույրս շուտով առևանգեցին...

Եփրատի եզրին... հազիվ հասած լայնատարած գետի եզրերին, տեսանք վիճված թալանչի մի խումբան՝ պատրաստ մեզ է սպասում: Զարթոնքների արտոնությունը նրանք մեր վրա խուժեցին և սկսեցին կողոպտել մեր հետին ծրարը, հանեցին մեր զգեստները, շատերը թողնելով մորից մերկ վիճակում... Ես տեսնում էի, թե ինչպես ուժանց ծոցից Աղոթագիրք կամ Ավետարան էին հայտնաբերում, ու եթե գտնում էին արծաթադարձ կողբեր, պոկում էին արծաթեղեն մասեր ու մնացյալը նետում ավազուտքի վրա: Բազմաթիվ այդպիսի գրքերի մեջ քիչ չէին նաև մանրանկարներով զարդարած մազադաթյա գրչագիր մատյանները: Տատիկից վերջրած մեր գրչագիր Ավետարանն էլ խլելով մորս կրծքից, նույնպես դեռ շարտեցին:

Գետի դիմացի եզրերը փոխադրող քիչ լաստեր կային, որով ստիպված էինք հերթի սպասել: Իսկ լաստերի վրա կուտակված, մերկացված, կմախքացած բազմությունից քիչ չէին հուսահատությունից իրանց գետը գցողները, որոնց վրա զարթոնքները կրակում էին:

Այդ սպասման պահին, ես այլևս անբանացած այդ բոլոր խժոժություններից, պաղած աչքերով դիտում էի գետեզերքի երկայնքով ցրիվ տրված մեր դարավոր մշակույթի, այդ գանձերի ողբերգական պատկերը, և հիշում մեր հայրենի տան այն մթնշաղ փոքր սենյակը, ուր, ավա՜ղ, լքել էինք մազադաթյա այնքան թանկագին հատորներ, ուսից կոխան լինելու համար բարբարոս թա-

լանչիների...²²⁷:

Եվ այսպես, Սեբաստիայից հայ ձեռագրական բեկորները հասնում էին մինչև Կիւրապիները, այնտեղ էին նրանք մեր ժողովրդի լինել թե չլինելու դժոխային պահերին և իբրև մեր ապրելու և տոկալու վսեմ խորհրդանիշ մեր մեսրոպատառ գրքերը, ինչպես մեր պատմության երկար ու փշոտ քառուղիններում, այստեղ ևս անմահության ու հավերժության ներշնչման աղբյուր դառնում դեպի մահ զնացող հայորդիների համար...

Ինչպես շատ տեղերում, Սեբաստիայում ևս տեղահանության նախօրյակին ժողովուրդի մեջ համաճարակի նման տարածվել էր գրքեր, թղթեր այրելը և փչացնելը: Պրոֆ. Ռուբեն Բազուպյանը, որի շնորհիվ քաղաքի ամերիկյան վարժարանում և կոլեջում հայ լեզվի ու գրականության և հայոց պատմության դասերը մեծ զարկ էին ստացել, այդ շրջանում իրեն նվիրել էր գրքերի հրդեհներից պահպանության ազատման գործին և հնարավորության դեպքում փրկում և բերում ու դեռ տեղում էր «սիրական մատենադարանը»²²⁸: Մեզ հայտնի չէ, սակայն, թե արդյոք հնարավոր էզավ աղատել հրդեհումից փրկված այդ գրքերի գոնե մի մասը, թե ամբողջությամբ նրանք ևս ոչնչացվեցին:

Ռուսին հայ գրող և Բուխարեստի «Շեփոր» առաջին հայերեն հանդեսի խմբագիր հանգուցյալ Լ. Լանխը իր կյանքին նվիրած գրական մի գործում ևս մանրամասնություններ է հաղորդում Սեբաստիայի հայերեն ձեռագրերի ճակատագրի մասին²²⁹:

²²⁷ Առիթից օգտվելով խորին շնորհակալություն ենք հայտնում Սեբաստահայեր մեծարգո Ս. Լուսարայանին և տաղանդավոր նկարիչ և գրող մեծարգո Առաքել Ղառիբյանին, առաջինին՝ իր գրած վերոհիշյալ արձեղավոր հուշերի համար, իսկ երկրորդին՝ սույն զովածքը սիրահոծար կերպով մեզ տրամադրելուն համար:

²²⁸ Կ. Գարիկյան, Նշված աշխատությունը, էջ 193:

²²⁹ Լեոն Լանխ, Կյանքի վեպը դրվագներով, 1962, Վենետիկ (էջեր 165—167, 181, 184), ուր ի միջի այլոց պատմվում է հետևյալը. «Վ(արդան) Մ(եղտունճյան) դալով Գալաց Լ. Լանխի (գրքում Ահարոն) մոտ առավ է.— Լեոն, Ահարոն. Պոլսին նամակ մը առի, որով քեզ նման հին բարեկամ մը կը հայտնի թե թուրք ոճ-բազործ մը, զահճապետ մը, շարդերու ընթացքին թալանած ոսկիներով և կարգ մը հազվագյուտ մազադաթներով հայ վանքին վերցված, հաստատված է Քոնստանդուս և կը ծախի դրամի վերածնելու համար:

— Նամակին մեջ կը հայտնի, թե թուրք Սեբաստիո կողմերեն է և հավանաբար Ս. Նշանի վանքեն, անոր պահեստներեն:

— Այս՝, և կավիցեն. թե շատ մեծ արժեք կը ներկայացնեն, անսղուտ կտորներ են, պետք է փրկել:

Հ. Ն. Ակինյանը Գուշակյան արքեպիսկոպոստի անդամակցության կցած իր ներածականում, Սեբաստիայի գրչագրերի վերաբերյալ գրում էր հետևյալը. «Ինչ ինչ բեկորներ միայն ինչպես կհավաստե ինձ պր. Սիրունի, հասած են Պոլիս, զորոնք Հայ Արվեստի Տունը ձեռք բերած է մեծագին, և այսպես փրկած կորուստին: Անշուշտ մաս մ'ալ անցած են օտարներու ձեռքեր, որոնք երևան պիտի գան ապագային»²³⁰: Այս խնդրի շուրջ ճշգրիտ տեղեկություններ ունենալու ցանկությամբ, մենք դիմեցինք 1965—1966 թթ. Հայաստանում հյուրընկալվող բազմամասնակ դիտնական պրոֆ. Հ. Ճ. Սիրունուն, որը և սիրահոգար կերպով մեզ տրամադրեց իր իսկ ձեռքով գրված հետևյալ բացատրագիրը.

«1922-ի գարնան, երբ Հայ Արվեստի Տունը նոր կազմված էր Պոլսո մեջ՝ Պատրիարքարանը պաշտոն տվավ անոր ցուցակագրել Պոլսո եկեղեցիներուն մեջ պահպանված արժեքավոր իրերը: Հանձնաժողովին մեջ, զոր ստեղծեցինք, արվեստի և հնագիտության ընտանիքներու տասնյակ մը անձեր կային, ինչպես դոկտ. Վ. Թորգոմյան, Հ. Վարդան Հացունի, պրոֆ. Ա. Խաչատրյան, Փառուս Թերլեմեզյան, Հովսեփ էքշյան, Մեսրոպ Եսայի. Նարոյան, Վահան Էսայան, Նրվանդ Պեկյան, այս տողերը գրողը, և քանի մը ուրիշներ: Շուտակապեցինք նախ Պալաթի և Հայկաթի եկեղեցիներուն մեջ գտնվող հայերեն ձեռագրերը, և հետո բոլոր այն թանկարժեք նյութերը, որոնք պահված էին Մայր եկեղեցվո գանձատունը և զորս մեզ ցույց կու տար Տրդատ քահ. Պոյաճյան, այն ատեն լուսարարապետ:

Քանի մը օր շարունակ մենք ցուցակագրեցինք, մեր տեսածներուն առջև ընկնելով:

Ս. Նշանի դարավոր վանքը, անկե կողոպտված թանկարժեք մագաղաթները... հարց ու փորձ անել այդ թուրքին... հետաքրքրվի մագաղաթներու ճակատագրովը:

Սրճարանում իրեն հայ դիմակի տակ ներկայացնողը Սարրին էր, հայաստաց կույր հոճա Արուի որդին, հայաստան Սարրին էր: Սարրին, թալանիչը Ս. Նշան վանքի գրչագրերուն, թանկագին սպասներուն, Սենեքերիմ թագավորի գավազանին ու ահա հայտ առնուն առած (Պրն. Փիս-իթ-յանը) կը դարձանա այս հյուրընկալ ամուսնուհիներուն վրա (Քոնսթանցա)»: Վեպի շարունակության մեջ պատմվում է նաև, որ մի հայ պատմել է թե նրա մոտից ոստիկանները կապոցներ էին տարել ու նա խիստ ընկճված էր երևում: Նա Ահարոնի ամբողջ զերդաստանն էր սպանել, ինչպես նաև շատ հայրենակիցների և ահա Ահարոնը գցեց նրան ծովը ու խեղդամահ արեց, իր վրեժը լուծելով:

²³⁰ Թ. Երեմյան. Գուշակյան, Նշված աշխատության Հ. Ն. Ա.-ի առաջաբանից:

Իրերուն մեջ՝ զոր այնտեղ գտանք՝ կային, օրինակ, Սենեքերիմ թագավորի գահը, Կեսարիո Ս. Կարապետի դուռը, հիթիթյան աղյուսներ Պողազ քեոյեն բերված, եկեղեցական թանկարժեք անոթներ, ականակուռ շաթալագեր, մետաղյա կազմեր, և Սեբաստիո համբավավոր Աստվածաշունչը՝ հայ մանրանկարչության չքնաղագույն գլուխ-գործոցներեն մին:

Տեղեկություն չունիմ թե ինչ եղան բոլոր այդ գտնարները»²³¹:

Այսպիսով ինչպես մյուս, այնպես էլ Սեբաստիայի մեծարժեք Աստվածաշունչի վերաբերյալ, ինչպես երևում է վերոհիշյալ տողերից, ոչինչ մեզ հայտնի չէ նրանց հետագա ճակատագրի մասին: Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ հիշյալ նկարագրող համբավավոր Աստվածաշունչը ըստ երևույթին չի գրանցված Գուշակյան ձեռագրացուցակում:

Սակայն, համեմատաբար ավելի բախտավոր եղավ Սեբաստիայի մեր ձեռագրական ժողովածուն, քանի որ բավական թվով գրչագրեր հրաշքով փրկվեցին և այժմ պահվում են զանազան վայրերում: Սեբաստիայից փրկված գրչագրերի մասին առաջին տեղեկությունը մեզ հայտնի է 1927 թվականից, երբ Երուսաղեմի հայոց Պատրիարքարանի պաշտոնաթերթ «Սիոն» ամսագրում տպագրված լուրերի շարքում կաշեզեղ էին տեղադրվում: «Սեբաստիո Ս. Նշան վանքուց 157 կտոր մեծ և փոքր ձեռագրերները Կ. Պոլսո Պատր. փոխանորդ Տ. Մմբատ Ս. Եսայի-ի միջոցով» ստացվել են պահպանվելու Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքարանի մատենադարանում²³²: Ըստ մի այլ տեղեկության, որը մենք պարտական ենք Արտավազդ արքեպ. Սյուրմեյանի, 1929 թ. Սեբաստիայից Հայկապեն բերվել 30 գրչագրեր, Մր. էրեսեստ Պարտրիչի օգնությամբ և որոնք որոշ ժամանակ Հայկապեն մնալուց հետո, Թորգոմ Պատրիարքի գլխավորությամբ հետևանքով, Առաջնորդարանը ուղարկել է Երուսաղեմ: Դրանք ևս 1934 թ. հոկտեմբերի 22-ին մուտք գործեցին Սրբոց Հակոբյանց Միաբանության մատենադարանը, և միացան Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքից փրկված ձեռագրերին: Սակայն հիշյալ գրչագրերի ծագման հարցը զեռեալ որոշված չէ, քանի որ Արտ. արք. Սյուրմեյանի կողմից հիշյալ 30 ձեռագրերից երկուսի մասին գրած նկարագրությունից ինչպես կարելի է եզրակացնել, դրանք ապահովաբար այլ վայրերից է, որ շատ ուշ բեր-

²³¹ Խորին շնորհակալություն ենք հայտնում պրոֆ. Հ. Ճ. Սիրունուն մեզ տրամադրած վերոհիշյալ ուղագրով տեղեկությունների համար:

²³² «Սիոն», 1927 թ., էջ 320:

վել էին Սեբաստիա: Նկարագրված հիշյալ ձեռագրերից առաջինը, գրվել էր Եվդոկիայում 1823 թ. և մի Բժշկարան էր, գրված բժիշկ Նիկողոս Ամթեցու կողմից և, որը սակայն չենք գտնում Սեբաստիայի հայտնի ձեռագրացուցակում: Երկրորդ գրչագիրը՝ «Գիրք հարցման»-ն է և ընդօրինակվել է 1607 թ. Հալեպում Տեր Ղազար քհ. Զեյթունցիի կողմից: Այս ձեռագիրը ևս Սեբաստիայի հայտնի գրչագիրներից չէր, բանի որ ինչպես գրում է Արտ. արք. Սյուրմեյանը, նրա վրա Սեբաստիայի վանքերից ոչ մեկի կնիքը կամ արձանագրությունը չկար և «որմե կը հաստատվի որ անոր Սեբաստիա փոխադրությունը նոր ժամանակի խնդիր է, հավանաբար ընդհանուր տեղահանություն օրերուն»²³³:

Նկատելի ունենալով մեզ հասած վերոհիշյալ տեղեկությունների երկբայելի լինելը և ցարգ հայ ձեռագրագիտության մեջ այս մասին տիրող միանգամայն շատ աղոտ պատկերացումը, այն ճշգրտելու նպատակով, դիմեցինք Երուսաղեմ բազմապատակ ձեռագրագետ Գեր. Տ. Նորայր եպիսկ. Պողարյանին, որը և ամենայն աղնվությամբ ճշտեց ոչ միայն Սեբաստիայից փրկված գրչագրերի թիվը, այլ և մանրադնին կերպով դրանք համեմատելով Թորգոմ Պատրիարքի հայտնի ձեռագրացուցակի հետ մեր տրամադրության տակ դրեց վերջինիս համապատասխան համարները, որոնք և հրատարակում ենք ստորև: Նրանք թվով 113 են և մուտք են դործել Երուսաղեմի Մատենադարանում 1927 թ. մայիսի 15-ին և նախապես Գուշակյան ձեռագրացուցակում հետևյալ համարներն են կրել.

1, 4, 6, 7, 12, 13, 19—20, 25, 27—28, 34, 38—40, 42—43, 49, 53, 56, 58, 60, 62—63, 65, 67, 70, 73, 81—83, 85, 88—89, 92—93, 96—98, 100, 104, 108—110, 113, 125—126, 128—129, 132, 135, 137—138, 141—142, 156, 159, 161, 163—164, 167, 169—171, 179—181, 184—189, 191, 193—194, 198—199, 201, 203—204, 206—207, 211, 213, 215, 218—219, 223—225, 227—228, 231, 236, 242—243, 245—246, 251, 253—254, 257, 260, 264—267, 272—273, 276—277, 283:

Ինչպես մեզ է հայտնում Գեր. Սրբազանը, «Սեբաստիո վերաբերյալ վերոգրյալ ձեռագիրներուն հետ միասին տարբեր վայրերի ձեռք բերված ձեռագիրներն ալ ստացված են

Երուսաղեմ և ամենքը մեկ հաշվված են»²³⁴: Ահա այս պատճառով էլ նկատի ունենալով մեր հնագույն վերոհիշյալ տվյալները նախապես մեզ թվացել էր, որ Սեբաստիայից փրկված և Երուսաղեմի հայոց մատենադարանը փոխադրված ձեռագրերի թիվը եղել էր ավելի մեծ: Ուրախությամբ պետք է ասել նաև, որ փրկվել ու այժմ Երուսաղեմի մատենադարանում է գտնվում Սեբաստիայի մոտակա Գանկալ կամ Ղանդալ գյուղի երկաթագիր մեծարժեք Ավետարանը, գրված 1041 թվականին և որի անորոշ ճակատագրի մասին ժամանակին այնքան մեծ վշտով արձանագրել էր բանասեր Կ. Գաբրիկյանը²³⁵:

Սեբաստիայի ձեռագրացուցակի համար 15 գրչագիրը այժմ գտնվում է ԱՄՆ-ի Բալթիմորի Walters Art Gallery-ի 539 համարի տակ: Վերջինս հայերեն ձեռագրերի գոհարներից մեկն է. նրա գրիչն ու նկարիչը եղել է Կիրիկյան հայ մանրանկարչության հանձարեղ ներկայացուցիչ՝ Թորոս Ռոսլինը, իսկ կաղմոզը՝ նշանավոր կաղմարար Առաքել Հնազանդենցը (1262 թ.): Այն գրված է մագաղաթի վրա մեսրոպյան երկաթագրով և շատ հարուստ և ընտիր նկարազարդումներով: Ավետարանում կան 67 մանրանկարներ և 12 խորաններ: Այն Կոստանդին կաթողիկոսի հովանավորությամբ գրված իններորդ ձեռագիրն է և որի ստացողն է եղել վերջինիս եղբորորդի՝ Թորոս քահանան: Գրչագրում հիշվում են Հեթում Ա-ը և Զապել թագուհին: Սույն մեծարժեք ձեռագիրը իբրև մայր օրինակ է ծառայել հնուց ի վեր Սեբաստիայի և շրջակայի համար: Սեբաստիայի Գուշակյան ցուցակի համար 2 ձեռագիր Աստվածաշունչի նոր կտակարանի մասը, ինչպես նաև համար 3 Ավետարանը և ուրիշներ, ինչպես նաև Ենի-խանի ձեռագիր մագաղաթյա Ավետարանը ամենայն հավանականությամբ ընդօրինակվել են վերոհիշյալ ձեռագրից, ինչպես որ այդ ցույց են տալիս նկարների, խորանների և լուսանցադրոգների նմանությունները:

Վերջինիս արտանկարված լինելու մասին, վկայում է նաև հայ մանրանկարչության մեծ վարպետը՝ Գաբրիել Ա կաթողիկոսը, և որը Սեբաստիայից ոչ հեռու հիշյալ գյուղում 1914 թ. տեսել էր այն: Ենի-խանի ձեռագիրը այժմ պահվում է Վաշինգտոնի Freer Gallery of Art-ում²³⁶: Ըստ բանասեր Հ. Քյուրտյանի,

²³³ Ամենախորին մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում Գեր. Ն. Եպիսկ. Պողարյանին մեզ տրամադրած վերոհիշյալ հույժ կարևոր տվյալների համար:

²³⁵ Կ. Բաբիկյան, նշված աշխատությունը, էջ 133:

²³⁶ Գաբրիել արքեպ. Հովսեփյան, Նյուրկեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակութային պատմության, պրակ Ա, Նյու-Յորք, 1943 թ., էջ 33:

²³³ Արտավազդ արքեպ. Սյուրմեյան, Մայր ցուցակ Հայերեն ձեռագրաց Հալեպի և Անթիոխի ու մասնավորաց, 1936 թ., Հալեպ, էջ 44, 55:

Սեբաստիայում պահված Ռոսլինի այդ նշանավոր Ավետարանը փրկվելով և անմեկնելի կերպով Կ. Պոլսի Պատրիարքարանին վերադարձվելուց հետո, սրանից շուրջ երեսուն տարի առաջ վաճառվել է նախ հույն և նրանից էլ հայ մի հնավաճառի (իմա՝ Տ. Քելեկյան), որն էլ այն վաճառել է ամերիկյան հիշյալ հաստատությանը²³⁷։

Երեք այլ ձեռագրեր փրկված Սեբաստիայից, այժմ գտնվում են Ամերիկահայ բանասեր Հարություն Քյուրտյանի ձեռագրական հավաքածուում։ Առաջինը Գուշակյան ցուցակի համար 22 գրադիր մագաղաթյա երկաթագիր Ավետարանն է և որի գրիչն է եղել Կողմասը։ Հիշյալ ձեռագրացուցակում թեև տույն ձեռագրի ժամանակը անհայտ է թողնված, սակայն Գարեգին Ա կաթողիկոս Հովսեփյանցը այն համարում է ԺԲ դարի վերջում գրված ձեռագիր²³⁸։ Երկրորդը՝ նույն ցուցակի 61 համարի տակ գրանցված դարձյալ մագաղաթյա երկաթագիր մի Ավետարանն է և որի 97—98 էջերը կրկնագիր են և բոլորագրով գրված։ Նրա ստեղծման ժամանակը անհայտ է, սակայն ապահովաբար գրված պետք է լինի ոչ ուշ քան ԺԲ—ԺԳ դարերում։ Եվ վերջապես երրորդը՝ նույն ցուցակի, համար 134 գրադիր Գանձարանն է ընդօրինակված 1492 թ. Հովհաննես գրչի կողմից Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքում²³⁹։

Այսպիսով Սեբաստիայի ցուցակագրված գրադրերից այժմ փրկվել են ու մեղ են հայտնի ընդամենը 117 ձեռագիր։ Նույնպես, ինչպես նշեցինք, Սեբաստիայի շրջանից փրկվել են նաև Ղանդալի և Ենի-Խանի Ավետարանները։ Հնարավոր է, որ հետագայում այլ վայրերում գտնվեն նաև Սեբաստիայի հավաքածուին երբեմն պատկանող գրադրեր, որոնք գրանցված լինեն մեղ հայտնի ձեռագրացուցակում և կամ նրանից դուրս մնացած լինեն, սակայն մինչ այդ, եթե մենք նկատի ունենանք ցուցակում գրանցված և այժմ մեղ չհասած ձեռագրերի թիվը, ապա պետք է հաշտվենք այն մտքի հետ, որ միայն Գուշակյան ձեռագրացուցակից այժմ պահպանված է 167 գրադիր։

Անհետացած այդ ձեռագրերի մեծ մասը վերաբերում է Սեբաստիայի հուշակավոր Ս. Նշանի վանքին, կան ձեռագրեր նաև Աղտուցի Ս. Հրեշտակավետի վանքից, Ս. Աստվածածին Մայր եկեղեցուց, Ս. Սարգիս և Ս. Կարապետ եկեղեցիներից, Սենեբերիմյան ընթերցարանից և այլն։ Կորած գրադրերը ըստ հնության կարգի հետևյալ կերպ կարելի է

դասավորել. ԺԲ դարից՝ 1 ձեռագիր, ԺԳ դարից՝ 2, ԺԴ դարից՝ 11, ԺԵ դարից՝ 17, ԺԶ դարից՝ 8, ԺԷ դարից՝ 33, ԺԸ դարից՝ 26, ԺԹ դարից՝ 10, իսկ մնացածի ժամանակը ըստ ցուցակի՝ անորոշ է։ Սեբաստիայի Ս. Նշանի վանքի դուցե և ամենահին ձեռագիրն է եղել ԺԲ դարում գրված և այժմ կորած «Մեկնութիւն ընթերցութեոց»-ը, որի գրիչն էր Մխիթար վարդապետը։ Ավելի ուշ այն դարձել է Հայոց Թառ վանքի սեփականությունը։ Ձեռագիրը գրված է եղել անցման գրով (հավանաբար երկաթագրախառն բոլորագրով) և հայ հնագրության համար ուշագրավ էր նրանով, որ զեռ այդ ժամանակվանից բոլորագիրը հիշվում էր գրչի կողմից իբրև գրի տեսակ. «ԶՄխիթար գծող բոլորագրոյս»²⁴⁰, գրել է ընդօրինակողը։

Անհետ կորած գրադրերի մեջ կա մի Աստվածաշունչ ընդօրինակված 1313 թ. Ստեփանոս գրչի կողմից Սեբաստիայում։ Կան նաև բազմաթիվ Ավետարաններ, Սաղմոսներ, Մաշտոցներ, Ճաշոցներ, Ժամագիրքեր, Պատարագամատուց, Շարակնոցներ, Հայսմափութքներ, Ճառերտերեր, Քարոզագրեր, Տոնացույցներ, Կանոնագրքեր, և այլն և այլն։ Հնագույն գրադրերից են Սեբաստիայի 16 և 17 համարների տակ գրանցված Ավետարանները, առաջինը գրված է 1272 թ. Գրիգոր գրչի կողմից Երիզայում, իսկ երկրորդը՝ 1295 թ. Կարապետ գրչի կողմից Մալաթիայի Համոս դպրոցում։ Ինչպես փրկված, այնպես էլ ցարդ կորած համարված գրադրերի կարևոր մասը գրվել է Սեբաստիայում և կարևոր նշանակություն ունի հայ ժողովրդի հնագույն այդ ոստանի ցարդ չգրված գրություն և մանրանկարչական արվեստի պատմությունը ուսումնասիրելու համար։ Սեբաստահայության մոտավոր անցյալի ուսումնասիրման տեսակետից կարևոր արժեք էին ներկայացնում նաև նույն բաղադրում գրված և նրա գործիչների գրչին պատկանող այն երկասիրությունները, որոնք այժմ կորել են։ Այդ շարքից անհրաժեշտ ենք գտնում հիշելու. «Վարք և պատմութիւն Առաքել վ. ի առաջնորդին Սեբաստիոյ» (1722—1747 թթ., № 233), «Օրագրութիւն Գրիգոր արքեպ. ի Գաղատացոյ, առաջնորդին հայոց Սեբաստիոյ» (1782—1788 թթ., № 234), «Պատմութիւն Ս. Նշանի և առաջնորդաց Սեբաստիոյ» (1821 թ., № 235), «Ցանկ-տետրակ Կարապետ եպ. ի օրով քահանայից, ժողովրդոց, դպրաց և այլն (№ 240), և այլն։

Սեբաստիայի այժմ կորած ձեռագրերից պետք է հիշատակել հայ միջնադարյան հեղինակներից շատերի գործերը, ինչպես. Գա-

²³⁷ «Բազմավկպ», 1966 թ., էջ 69։

²³⁸ Գարեգին Ա կաթողիկոս, Հիշատակարանը ձեռագրաց ... էջ 663։

²³⁹ «Բազմավկպ», նույն տեղում։

²⁴⁰ Թ. աբ. Գուշակյան, Նշված աշխատությունը, էջ 101։

վիթ Անհաղթի, Գրիգոր Մագիստրոսի, Գրիգոր Տաթևացու, Առաքել Սյունեցու, Հակոբ Թոխաթեցու, Ստեփանոս Լեհացու, Հակոբոս Նալլանի, Պետրոս Աղամալյանի և ուրիշների հեղինակություններ: Նույնպես թարգմանական գրականությունը ևս բավականին հարուստ էր հիշյալ գրչագրերում, նրանց մեջ էին երբեմն գտնվում Եվագրի, Պրոկղի, Թովմա Ագոսինացու, Ջերոնիմոսի, Սկոթի, Կուսենլիոս Լատինացու և այլոց գործերը: Անհրաժեշտ ենք գտնում նաև նշելու, որ բացակա գրչագրերում գտնվում էին նաև մանրանկարներով դարդարված մի շարք ձեռագրեր, հայկական երաժշտության և խաղաղատության տեսակետից արժեքավոր գրչագրեր և այլն: Դարձյալ մի շարք ձեռագրեր սկզբից և վերջից ունեին մեսրոպյան երկաթագրով գրված մագաղաթյա պահպանակներ, որոնց ոչ բոլորն էին վերծանված ցուցակի կազմող Թորգոմ արքեպ. Գուշակյանի կողմից: Ավելացնենք նաև, որ Գուշակյանի ձեռագրացուցակից դուրս է մնացել նաև նրա կողմից դեռևս մեր դարի սկզբներին Սեբաստիայի Ս. Մինաս եկեղեցու դպրոցներում մի ճաշոց գրքում գտնված Եղիշեի վարդապետից պատմության հատակոտորները²⁴¹:

Այժմ, երբ դեռևս ոչ մի տեղեկություն չունենք վերոհիշյալ ձեռագրերի մասին, շատ ցանկալի է, որ որքան կարելի է շուտ նրանց սաղմի Սրբոց Հակոբյանց Միաբանության կողմից հրատարակության արվելը երջանկահիշատակ Թորգոմ Պատրիարքի այնքան խնամքով կազմած Սեբաստիայի ձեռագրացուցակի 128 ձեռագրերի ընդարձակ նկարագրությունը, որոնց կարևոր մասը, ինչպես տեսանք այժմ, կորած է: Այդ ոչ միայն հարգանքի մի տուրք կլինի մատուցված մեծանուն հոգևորականի հիշատակին, այլև կնպաստի մեր կորցրած ձեռագիր ժառանգությունը ավելի լավ ճանաչելու գործին:

Թեև մեր բազմաթիվ գրչության կենտրոններից շատ ավելի բախտավոր եղավ Սեբաստիայի հայերեն ձեռագրերի ժողովածուն, սակայն այնտեղ ևս իր շրջականերով հանդերձ պետք է ենթադրել, որ մեր կորցրած գրչագրերի թիվը ամենայն հավանականությամբ պետք է, որ նվազագույնը շուրջ 200 եղած լինի:

(Շարունակելի)

²⁴¹ Տե՛ս «Միտն», 1931, էջ 210—218: